

Maria Kuc

WYRAŻANIE LATYWNOŚCI (LOKALIZACJI DYNAMICZNEJ) WE WSPÓŁCZESNYM JĘZYKU POLSKIM (Streszczenie)

Przedmiotem zainteresowania w omawianej pracy jest ten wycinek zawartego w polszczyźnie językowego obrazu świata, który dotyczy *lokalizacji dynamicznej*, czyli lokalizacji bytów materialnych przemieszczających się w przestrzeni fizycznej ruchem postępowym o stałym kierunku, który to ruch nazywany jest również *translacją*. Badania zorientowane są onomazjologicznie: od pojęcia do jego wykładników i mają na celu rekonstrukcję semantycznego modelu lokalizacji wyżej wymienionej grupy obiektów. Dla większej klarowności opisu skupiono się na eksponentach językowych sytuacji podstawowej dla lokalizacji dynamicznej, a mianowicie: na translacji pojedynczego obiektu lokalizowanego (O_L) wobec pojedynczego lokalizatora (L) pozostającego w spoczynku.

Praca składa się z dwóch części. Pierwsza z nich, zasadnicza, obejmuje sprecyzowanie pojęcia lokalizacji dynamicznej, wyodrębnienie zasobu jej eksponentów w polszczyźnie, a następnie całościowy opis semantyczny wyłonionej grupy określników. Są nimi wyrażenia złożone i proste jednostki leksykalne (przymyki, przysłowki, zaimki przysłowne) odpowiadające na pytania *skąd? dokąd? w jakim kierunku? którędy?* konotowane przez czasowniki ruchu (Grochowski 1974, Bojar 1979, Ferm 1990). Dopelnienie tego zbioru stanowią czasownikowe prefiksy przestrzenne. Listę uwzględnionych czasowników diagnostycznych, a także przyjęte w pracy eksplikacje znaczeń analizowanych przymyków oraz przedrostków zawierają dołączone aneksy.

Część druga rozprawy ma charakter egzemplifikacyjny, zawiera bowiem dokładniejsze opisy znaczenia, kontekstów występowania i funkcji komunikacyjnych trzech, dotąd nieopracowanych grup określników orientacji kierunkowej drogi przemieszczenia. Są to eksponenty:

1. orientacji wobec dowolnego przedmiotu zewnętrznego albo jego części, np.: *ku, w kierunku X, w stronę X*;
2. orientacji wobec kierunków wyznaczonych antropomorficznie, np.: *do przodu, naprzód, przed siebie*;
3. orientacji bezwzględnej wobec geograficznych stron świata, np.: *na północ, z zachodu*.

Podstawę metodologiczną opisu stanowi strukturalistyczny model lokalizacji stworzony przez Adama Weinsberga (1970, 1973), stosowany w wielu polskich pracach językoznawczych dotyczących tematyki przestrzennej. Ujmuje on relację lokalizacji jako złożoną z kilku komponentów, wśród których najważniejszą rolę odgrywają **zachowanie przestrzenne (ZP) obiektu** (ablatywne, adlatywne, perlatywne) oraz **usytuowanie (UP_L) przestrzeni lokalizującej**, czyli obszaru, którego dotyczy przemieszczenie. Oprócz strukturalnego instrumentarium lingwistycznej analizy materiału (semantyka składnikowa), przy interpretacji i systematyzacji wyników badań wykorzystywane są również ujęcia konceptualne związane z językowym obrazem przestrzeni przedstawianym przez kognitywistów (Talmy 1975, Svorou 1994, Maciejewski 1996, Przybylska 2002).

Pierwszym istotnym dla opisu stwierdzeniem jest to, że językowe ujęcie lokalizacji dynamicznej wynika z ludzkich zdolności percepcyjnych i przybiera formę zmieniającego się w czasie ciągu relacji O_L wobec L (Miller, Johnson-Laird 1976). W tej sytuacji **obserwator nie jest w stanie określić położenia samego obiektu, a jedynie może wskazać drogę translacji**. Czyni to poprzez użycie określeń komunikujących umiejscowienie początku (PW), końca (PD) lub odcinków pośrednich (PX) przemieszczenia, czyli eksponentów ZP ablatywnego, adlatywnego lub perlatywnego.

Następna konstatacja dotyczy **klas formalnych określników** składających się na pole funkcjonalne lokalizacji dynamicznej. Otóż **różnią się one** co do właściwości morfosyntaktycznych oraz co do zakresu komunikowanych treści przestrzennych. Na szczególną uwagę w tym aspekcie zasługują przedrostki czasownikowe, które wchodzą w kilka rodzajów korelacji z pozostałymi wykładnikami lokalizacji obecnymi w danym wypowiedzeniu. Mogą one tworzyć charakterystyczne dla lokalizacji dynamicznej przedrostkowo-przymikowe **wykładniki sprzężone**, w których przedrostek doprecyzowuje znaczenie polisemicznego przymyka (np. *wjeżdżać/podjeżdżać/dojeżdżać do garażu*), mogą też być elementem składowym **fraz skoordynowanych**, gdzie przedrostek wzbogaca znaczenie określnika przestrzennego (np. *Pies*

wybiega zza krzaków vs *Pies biegnie* zza krzaków). Z kolei w funkcji dopełniającej prefiksy mogą wskazywać na inny punkt drogi O_L niż towarzyszący czasownikowi określnik leksykalny (np. *wychodzić przed dom*, czyli PW/abl. + PD/ adl).

Ponadto w wyniku istnienia w polszczyźnie wspomnianych kilku klas morfologicznych wykładników lokalizacji dynamicznej oraz ich zróżnicowania pod względem rodzaju i ilości przekazywanych treści przestrzennych można wyodrębnić **trzy podstawowe sposoby językowego ujmowania informacji** na temat umiejscowienia relewantnych punktów drogi przemieszczającego się obiektu. Są to:

a/ **dokładna lokalizacja** relewantnych punktów drogi przez wskazywanie sytuacyjne (np. *Idźcie tamtędy!*) lub podawanie parametrów przestrzennych (np. *plyniemy do X*, *nadjeżdża autobus*, *X wchodzi pod stół*);

b/ **informowanie niedookreślone** o rozmieszczeniu drogi O_L w obrębie znanego uczestnikom aktu komunikacji obszaru (= przestrzeni lokalizującej), do którego odnosi się przemieszczenie, co ilustruje zdanie: *Możesz iść dokądkolwiek, byleś przyniósł mi te dokumenty*; w roli powierzchniowych wykładników tej operacji występują różne klasy zaimków przysłównych;

c/ **wyznaczanie orientacji kierunkowej drogi** według trzech odmiennych strategii konceptualnych; rolę formalnych wykładników pełnią wówczas dodawane do czasowników translacji wyrażenia przyimkowe, np. *dreptać ku domowi* lub zadwerbializowane określenia utworzone od rzeczowników lokatywnych, np. *podciągnąć w górę*, *maszerować na zachód*.

Po tej wstępnej charakterystyce poszczególnych klas wykładników lokalizacji dynamicznej oraz przedstawienia ich roli w procesie przekazywania informacji następuje **rekonstrukcja językowego obrazu lokalizacji dynamicznej** na podstawie analizy semantycznej komunikujących ją wyrażen językowych. Określniki omawiane są ze względu na wartości dwóch podstawowych kategorii semantycznych: zachowania przestrzennego O_L i związanej z nim *translimitacji*¹ oraz usytuowania P_L lub *rozmieszczenia*² niektórych jej fragmentów.

[1]**Zachowanie przestrzenne** O_L stanowi podstawową kategorię organizującą pole funkcjonalne lokalizacji dynamicznej. To właśnie opozycja ZP dzieli pole funkcjonalne określników lokalizacji dynamicznej na trzy mniejsze subpola definiowane przez wyżej wymienione pytania podstawowe: *skąd? dokąd?/w jakim kierunku? którędy?* **Nowymi elementami**, które praca wnosi do opisu tej kategorii semantycznej są: **wyróżnienie trzech wizerunków konceptualnych perlatywnego ZP** (przemierzanie obszaru: *jechać przez most*, przenikanie przez L: *sączyć się przez bibułę*, translacja ponad L: *przełazić przez mur*) oraz **wprowadzenie czwartego typu ZP**, nazwanego *ambilatynościami*, który jest właściwy obiektom przemieszczającym się po osi wertykalnej. Tego typu ruch lokalizowany jest mentalnie jednocześnie wobec PW i PD (np. *wzlatywać [z ziemi] pod chmury*). W dalszej części rozdziału usystematyzowano w formie tabel odpowiadające sobie określniki adlatywne, ablatywne i perlatywne oraz wskazano na luki w tym systemie (np. jeden przykład ablatywny *z+gen* jako odpowiednik trzech adlatywnych: *do+gen*, *na+acc*, *w+acc*) oraz **zachodzące neutralizacje**. Jedną z tych ostatnich dotyczy wyrażen przyimkowych z przyimkami lokatywno-latywnymi, które mogą oznaczać zarówno lokalizację statyczną (np. *Chmury wiszą nad lasem*), jak i dynamiczną, perlatywną (np. *Samolot leci nad lasem*). O aktualnym znaczeniu takich określników każdorazowo decyduje konotujący je czasownik, a ich użycie w funkcji lokalizacji drogi O_L zostało nazwane *perlatynościami kontekstową* w odróżnieniu od *perlatyności właściwej*, tzn. komunikowanej za pomocą przyimka przez *+acc* oraz czasowników z przedrostkiem *prze-* (np. *Prom płynie / przepływa przez kanał*).

Drugą kategorią semantyczną konstytutywną dla opisu modelu lokalizacji dynamicznej jest [2] **usytuowanie przestrzeni lokalizującej**. Przynależne do tej kategorii składniki znaczeniowe

¹ *Translimitacja* (Weinsberg 1970) oraz *limitatyność* to dwa rodzaje znaczeń w obrębie *relewantnej granicy* P_L , czyli fakultatywnej kategorii modelu lokalizacji, która uściśla relację zachowania przestrzennego O_L , odnosząc przemieszczenie obiektu nie do całej P_L , a tylko do jej granicy. Granica ta może zostać w trakcie ruchu przekroczona (*translimitacja*, np. *Statek wpływa do portu*), bądź może tylko stanowić punkt odniesienia (*limitatyność*, np. *Statek odpływa od nabrzeża*. *Statek dopływa do nabrzeża*). Kategoria ta stanowi przeniesienie na parametry przestrzenne ogólniejszego pojęcia rezultatyności, będącego jedną z wartości aspektowo-rodzajowej funkcji prefiksów werbalnych (Klemensiewicz 1951).

² *Rozmieszczenie* – kategoria fakultatywna modelu lokalizacji. Jej cechą definicyjną jest istnienie jednej lub wielu ograniczonych przestrzeni lokalizujących (P_{Lsc}), zawierających się w obrębie pewnego wiadomego obszaru, czyli nadrzędnej P_L (np. *rozjechać się po kraju*, *przybiec zewsząd*).

wykładników lokalizacji zostały usystematyzowane według właściwych językowemu obrazowi świata regionów przestrzennych.

Nadrzędna opozycja w obrębie kategorii semantycznej UP_L przeciwstawia charakterystyczne wyłącznie dla lokalizacji dynamicznej, **#zorientowanie lokomocyjne**³ wyznaczające różnego typu orientację kierunkową drogi translacji O_L (por. pkt c/, str.2) **pozostałym wartościom usytuowania** dokładnie oznaczającym położenie relewantnych punktów drogi (por. pkt a). W tej drugiej grupie określników podstawowe regiony przestrzenne są wspólne obu rodzajom lokalizacji: dynamicznej i statycznej, ale zasoby ich eksponentów i formy wyrażania nie pokrywają się, o czym szerzej jest mowa w Zakończeniu pracy.

Ta w miarę precyzyjna lokalizacja P_L adlatywnej, ablatywnej lub perlatywnej może dokonywać się na podstawie kryteriów wyłącznie przestrzennych lub z uwzględnieniem sytuacji społecznej O_L , co wyrażają wykładniki quasi-przestrzennego **usytuowania #domenowego#** (np. *jechać do ciotki, wychodzić od dentysty*). Kryterium podziału pozostałych, wyłącznie przestrzennych, wyrażen latywnych stanowi opozycja dotycząca komunikowania **usytuowania P_L w #regionie zewnętrznym# L lub w jego #regionie wewnętrznym#**, obejmującym trzy konceptualizacje tego obszaru, czyli **a/ #wewnętrzność pojemnikową#**: *wchodzić do klasy, wychodzić z klasy, przechodzić przez tunel*; **b/ #wewnętrzność płaszczyznową#**: *biec na stadion / ze stadionu / przez stadion*; **c/ #wewnętrzność tkankową#**: *zsuwać sieci w wodę, wyciągać sieci z wody, czołgać się przez zarośla*.

Za kolejne cechy opozycyjne, które różnicują wykładniki latywne lokalizujące drogę O_L w **#regionie zewnętrznym#** należy uznać **relewantcję odległości P_L od lokalizatora** oraz **relewantcję orientacji przestrzennej L** . W obrębie każdego z dwóch członów tej opozycji można wyróżnić jeszcze dalsze opozycje szczegółowe. I tak, biegunami relewantcji odległości są: całkowicie neutralna co do miary odległości **#zewnętrzność ogólnikowa#** (np. *odholować jacht poza mieliznę, przywędrować spoza Europy*) i odległość określona, ujmowana jako **#bliskość#**, której miara stopniuje się od wartości ogólnikowej (np. *przykicać pod krzaki, przechodzić obok domu, doczołgać się do muru*), przez zasięg wzroku obserwatora (np. *nadbiega posłaniec; odejść stąd! przeprowadził ją tamtędy*), po kontakt obiektu z P_L , którą jest powierzchnia lokalizatora (np. *wgramolić się na fotel, spędzić kota z łóżka*).

Dруга z opozycji, dotycząca obszaru na zewnątrz lokalizatora, a mianowicie usytuowanie P_L w odniesieniu do orientacji przestrzennej L , jest również opozycją dwustopniową. W pierwszej kolejności przeciwstawia sobie takie cechy jak: **orientację L względem osi wertykalnej** (upoziomowanie) i **orientację względem osi horyzontalnej** (rozplanowanie). Następnie na osi wertykalnej wyróżnione zostały bieguny: **#góra#** i **#dół#** (np. *wylatywać nad obłoki, przefruwać nad ulicą, wylazić spod wagonów, czołgać się pod łóżko*), a na osi horyzontalnej - : **#przód#** i **#tył#** (np. *odchodzić z kwitkiem sprzed kasy, dojechać przed ganek, popełnić za krzaki, wyciągnąć zza szafy*).

Swego rodzaju uszczegółowienie informacji o usytuowaniu przestrzeni lokalizującej stanowi **[3] semantyczna kategoria rozmieszczenia** (por. przypis 2). W polu funkcjonalnym określników lokalizacji dynamicznej eksponentami tej kategorii są zaimki przysłówne, z definicji kwantyfikujące domeny, do których się odnoszą (Grzegorzczkowska 1975, 2001; Karolak 1999; Wierzbicka-Piotrowska 2011).

Analizując znaczenia polskich przestrzennych zaimków przysłownych możemy wyróżnić dwie główne wartości kategorii rozmieszczenia, które są realizowane w opisywanym w rozprawie modelu lokalizacji dynamicznej. Są to: **rozmieszczenie nieokreślone** (np. *którędyś, któredykolwiek, któredy indziej*) i **rozmieszczenie ogólne** (np. *zawszgd, donikgd*). Tak więc paradoksalnie uszczegółowienie informacji o UP_L polega w tym wypadku wyłącznie na wyznaczeniu P_{Lsc} , a nie na ich precyzyjnym umiejscowieniu. Ciekawym, choć wymagającym głębszego zbadania, aspektem charakterystyki zaimkowych określników lokalizacji jest specyficzna rama sytuacyjna motywująca ich użycie. Uwzględnia ona stopień prawdopodobieństwa komunikowanej translacji, stan wiedzy osobowego O_L , czy dyspozycję jego woli (np. *Może uda się któredyś wślizgnąć na zamek?*).

Podsumowanie poczynionych w pracy spostrzeżeń ogniskuje się wokół dwóch zagadnień: **po pierwsze** wyliczenia najważniejszych podobieństw, ale też i różnic między wyrażaniem lokalizacji statycznej i lokalizacji dynamicznej i **po drugie**, uogólnionej charakterystyki określników lokalizujących poszczególne punkty drogi O_L , czyli jej PW , PD , PX .

³ Zapis #...# informuje, że mowa jest o bytach z poziomu konceptualnego.

Oba rodzaje lokalizacji łączy ten sam model konceptualny przestrzeni oraz analogiczne sposoby przekazywania informacji przestrzennej (patrz pkty a/, b/, c/ str.2). Natomiast za **specyficzne cechy określników lokalizacji dynamicznej** uznane zostały: odniesienie do lokalizacji drogi, a nie samego przemieszczającego się O_L i związany z tym składnik kierunkowy w znaczeniu każdego z wykładników, a także (odwrotnie niż w określnikach statycznych) dominacja informacji o zachowaniu przestrzennym O_L nad informacją o usytuowaniu danego punktu przemieszczenia. Wniosek ten wynika z faktu, że przyimki wyłącznie latywne (*od, z, do, przez, ku*) mniej dokładnie informują o UP_L niż przyimki lokatywno-latywne (np. *przy, za*). Polisemia tych pierwszych sprawia, że w izolacji od kontekstu odnoszą się do kilku regionów przestrzennych równocześnie (np. *biec do matki* – PD może być region #bliskość#, czyli *przy matce* lub #domena#, czyli *u matki*). Natomiast przedrostki wzbogacają informację o ZP obiektu przez określenie fazy przemieszczenia, początkowej: *odjeżdżać* vs *jechać* lub końcowej: *wjeżdżać* vs *jechać*.

Co się tyczy **wyrażania lokalizacji wyróżnionych punktów drogi O_L** , to okazuje się, że subpola funkcjonalne *skąd? dokąd? / w jakim kierunku? którędy?* zbudowane są na zasadzie wzajemnej symetrii. Niemniej jednak nie zachodzi między nimi pełna ekwiwalencja. Najwięcej określników reprezentuje subpole adlatywne. Dzieje się tak przede wszystkim za sprawą znacznej liczby przedrostków czasownikowych, które nie mają ani odpowiedników ablatywnych ani perlatywnych. Drugim czynnikiem jest fakt, że większość eksponentów #zorientowania lokomocyjnego#, to określenia adlatywne, np. *w kierunku, naprzód*. Relatywnie duża liczba adlatywnych określeń przestrzennych stanowi prawidłowość dotyczącą nie tylko polszczyzny (Weinsberg 1973, Ferm 1990) i być może odzwierciedla teleologiczną orientację wszelkich świadomych czynności człowieka.

Bibliografia:

- BOJAR, Bożenna (1979). *Opis semantyczny czasowników ruchu oraz pojęć związanych z ruchem*, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- FERM, Ludmiła (1990). *Vyraženie napravlenià pri pristavočnyh glagolah peremešenià w sovremennom russkom àzyke: k voprosu prefiksál'no-predložnogo determinizma*. Acta Univ. Upsaliensia Studia Slavica Upsaliensia 27, Uppsala.
- GROCHOWSKI, Maciej (1974) „Klasyfikacja semantyczna jednomiejscowych czasowników ruchu współczesnego języka polskiego”, *Prace Filologiczne*, t. XXIV.
- GRZEGORCZYKOWA, Renata (1975). *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków*, Wrocław, Ossolineum.
- KAROLAK, Stanisław (1999). [Hasła]: „Zaimek”, „Zaimek nieokreślony”, „Zaimek określający”, „Zaimek pytajny”, „Zaimek wskazujący”, *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Polański, K. (red.), wyd. II, Wrocław, Ossolineum, str.654 -664.
- KLEMENSIEWICZ, Zenon (1951) „Próba charakterystyki dwóch naczelných funkcji przedrostka w polskim czasowniku” *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności* LII, str. 651-654.
- MACIEJEWSKI, Witold (1996). *Przestrzeń w języku*, Poznań, PWN.
- PRZYBYLSKA, Renata (2002). *Polisemia przyimków polskich w świetle semantyki kognitywnej*, Kraków, TAiWPN Universitas.
- SVOROU, Soteria (1994). *The Grammar of Space*. Amsterdam / Filadelfia, Benjamins.
- TALMY, Leonard (1975) “Semantics and Syntax of Motion”. *Syntax and Semantics*, vol.4, New York, str. 181 – 238.
- WEINSBERG, Adam (1970) „Okoliczniki miejsca a przedrostki przestrzenne” *Biuletyn PTJ XXVIII*, str.145-150.
- _____ (1973). *Przyimki przestrzenne w języku polskim, niemieckim i rumuńskim*. Wrocław, Ossolineum.
- WIERZBICKA-PIOTROWSKA, Elżbieta (2011). *Polskie zaimki nieokreślone. Wybrane zagadnienia semantyczne, syntaktyczne i pragmatyczne*, Warszawa, Wydział Polonistyki UW.

mgr Maria Kuc